

ZERKEŞİ'NİN KAYNAKLARI -el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir İnceleme-

Yard. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK*

*Rahmet-i Rahmân'a gark olması niyaziyla
Cârullah ez-Zemahşeri'ye*

Giriş

Hicrî VIII. asır Mısır muhitinde yaşamış Türk asıllı bir İslam alimi olan Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri, klasik "Tefsir Usûlü" ve "Ulûmü'l-Kur'ân" literatüründeki en önemli birkaç eserden biridir. Hatta denilebilir ki *el-Burhân*, Kur'an ilimleriyle ilgili hemen her konunun etraflı bir şekilde işlendiği en eski eserdir. Gerçi Ehl-i Sünnet mezhebinin teşekkülüne önemli katkılarda bulunan Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857) hicrî III. asırda, yani Zerkeşî'den tam beş asır önce bu sahayla ilgili bir eser te'lif etmiştir. Ancak Muhâsibî'nin *Fehmü'l-Kur'ân* ve *Me'ânih* isimli bu eseri¹ Ulûmü'l-Kur'ân alanında yazılmış ilk eser olmakla birlikte halku'l-Kur'ân, muhkem-müteşabih, nâsih-

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı. ozturk65@yahoo.com

¹ Bu eser müellifin *Mâyyetü'l-Akl ve Ma'nâhu* başlıklı eseriyle birlikte *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân* adıyla neşredilmiştir (nşr. Hüseyin Kuvvetli, Mısır 1978).

mensûh, Kur'an'ın faziletleri ve üslubu gibi birkaç konuyla sınırlı bir muhtevaya sahiptir. Hicrî IV. asrın başlarında vefat eden mütercim ve edip Ebû Bekr Muhammed b. Halef İbnü'l-Merzûbân el-Muhavvelî'nin (ö. 309/921) yirmi yedi cüzden oluştuğu kaydedilen *el-Hâvî fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri² ise muhteva itibarıyla maalesef meçhulümüzdür.

Öte yandan hicrî V. asrın ilk yarısında vefat eden Ebü'l-Hasen Ali b. İbrahim b. Saîd el-Havfî'nin (ö. 430/1038) on ciltlik eseri, müstakil bir Kur'an tefsiridir. Nitekim, ağırlıklı olarak Kur'an'ın i'râbıyla ilgili izahlar içeren bu eserin ismi Zerkeşî ve Kâtib Çelebi gibi bazı müelliflerce *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân* şeklinde kaydedilmiştir.³ Bu durumda Havfî'nin tefsirinin "Ulûmü'l-Kur'ân" ıstılahına kaynaklık eden ilk yâ da en eski eser olduğuna ilişkin tespit yanlış veya en azından tartışmaya açık gözükmemektedir.⁴

İmam Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'ye (ö. 324/935) nispet edilen ve sonraki dönemlerde *el-Hâzin* veya *el-Muhtezem* diye meşhur olan *Tefsîrü'l-Kur'ân ve'r-Red 'alâ men Hâlefe'l-Beyân min Ehli'l-İşk ve'l-Bühtân* adlı eser ise, isminden de anlaşılacağı gibi yine müstakil bir Kur'an tefsiridir. Eş'arî bu tefsiri, Basra Mu'tezilesine mensup hocası Ebü Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/915) Kur'an yorumlarına reddiye olarak yazmıştır.⁵

Ulûmü'l-Kur'ân konusunda Zerkeşî'nin yaşadığı hicrî VIII. asırdan önceki dönemlerde telif edilmiş eserler arasında Ebü'l-Kâsım Rağîb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *Câmiu't-Tefsîr* adlı eserinin mukaddimesi ile Endülüslü müfessir İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz* veya kısaca *el-Vecîz* adlı tefsirinin

² Ebü'l-Ferec İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997, s. 183.

³ Bkz. Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut trz., I. 301; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmii'l-Kütüb ve'l-Funûn*, nşr. Rifat Bilge - Şerafettin Yalıtıkaya, İstanbul 1971, I. 242.

⁴ Bu tespit ve anılan eserin içeriği hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1988, I. 34-35.

⁵ Kaç cilt olduğuna dair çok abartılı rakamlar verilen bu tefsir hakkında geniş bilgi için bkz. Kâdi Abdülcebbar, *Mütesâbihü'l-Kur'ân*, nşr. Adnân Zerkûr, Kahire 1969, s. 33-34 (Nâşirin mukaddimesi).

mukaddimesi⁶ gerçekten kayda değer niteliktedir. Ne var ki, bu iki mukaddimenin muhtevası da oldukça sınırlıdır.

Bilebildiğimiz kadarıyla, Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ına sebkât eden en kapsamlı eser, İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan Hanbelî alim Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Fünûnu'l-Efnân fi 'Uyûni 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Kısmen sistematik bir çalışma sayılabilecek bu eser, müellif İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr* adlı tefsirinden sonra kaleme alınmış olup Ulûmü'l-Kur'ân'la ilgili otuzu aşkın konudan oluşmaktadır.⁷ İbnü'l-Cevzî'nin diğer eserlerinde geniş şekilde ele aldığı konuların özetini içeren *Fünûnü'l-Efnân*, özellikle genel muhteva yönünden Zerkeşî'ye kaynak teşkil etmiştir. Gerçi Zerkeşî *el-Burhân*'da İbnü'l-Cevzî'nin bu eserine sadece birkaç kez atıfta bulunmuştur.⁸ Ancak, her iki eser muhteva açısından mukayese edildiğinde, Zerkeşî'nin gerek konu seçiminde gerekse ele aldığı konuları işleyiş biçiminde İbnü'l-Cevzî'den epeyce yararlanmış olduğu fark edilmektedir.⁹

I. el-Burhân'ın Genel Özellikleri

Zerkeşî, M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm'in tahkikiyle dört cilt hâlinde neşredilen (Kahire 1376) bu eserini, kendisinden önceki alimlerin (mütেকaddimûn) hadis ilmine dair yazdıkları eserler gibi Kur'an ilimlerinin çeşitli dallarını kapsayan bir eser yazmadıklarından bahisle Tefsir Usûlü'ndeki boşluğu doldurmak maksadıyla

⁶ Müsteşrik Arthur Jeffery, bu mukaddimeyi müellifi bilinmeyen *el-Mebânî li Nazmi'l-Me'ânî* adlı bir başka eserin mukaddimesiyle birlikte *Mukaddimetân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* adıyla yayımlamıştır (Kahire 1954). Ancak Jeffery, mukaddimenin pek çok yerini tahrif ettiği ve önemli hatalar yaptığı gerekçesiyle birçok ilimi adamının tenkidine maruz kalmıştır. Eser, Abdullah İsmâil es-Sâvî'nin tashihleriyle yeniden basılmıştır (Kahire 1392/1972). Abdülhamit Birışık, "İbn Atıyye el-Endelûsî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX. 339.

⁷ Bu eser ilk olarak Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merrâküşî (Dârülbeyzâ 1970) tarafından neşredilmiştir. Daha sonra ise Hasan Ziyâeddîn İtr (Beyrut 1408/1987), *Fünûnü'l-Efnân fi 'Acâibi 'Ulûmi'l-Kur'ân* adıyla Reşîd Abdurrahmân el-Ubeydî (Bağdat 1408/1988) tarafından yayımlanmıştır. Abdülfettâh Said Âşûr'un *'Acâibü 'Ulûmi'l-Kur'ân* başlığıyla yayımladığı kitap (Kahire 1407/1986) ise bazı küçük farklılıklar dışında *Fünûnü'l-Efnân*'ın aynıdır. Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, İstanbul 1999, XX. 548.

⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 92, II. 37.

⁹ Mukayese için bkz. Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 27-28, 36-37.

kaleme aldığını belirtmiştir. Kur'an'ın anlam inceliklerini kavramada müfessire yardımcı olacağını düşündüğü eserini "nev" adını verdiği kırk yedi bölüme ayıran ve bu bölümlere konu teşkil eden ilim dallarından her birini derinliğine incelemeye ömrün kifayet etmeyeceğini söyleyen Zerkeşî esbâb-ı nüzûl, tenâsübü'l-ây ve's-suver, fevâsilü'l-âyât, vücûh ve nezâir, müteşâbihât, mübhemât, fevâtihu's-suver, havâtimü's-suver, mekkî-medenî, nâsih-mensuh, garîbü'l-Kur'ân, fezâilü'l-Kur'ân, ahkâmü'l-Kur'ân, i'câzû'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, mütevatir ve şâz kıratlar, kıraatlerin tevcihi, resmü'l-mushaf, vakf ve ibtidâ, Kur'an'ın tivalet âdâbı ve keyfiyeti, Kur'an'ın inzal keyfiyeti, Kur'an'ın sahabe tarafından cem'i ve hıfzedilmesi, Kur'an'da hitap türleri, tefsir-te'vil, tefsirde takip edilecek yöntem gibi önemli konuları müstakil bölümler hâlinde işlemiştir.

Kırk üçüncü nev'den itibaren Kur'an dilinin edebî yönüyle ilgili olarak hakikat, mecaz, kinaye, teşbih ve istiare gibi konuların yanı sıra ayetlerdeki tekrar, hazf, tağlîb siygası vb. dil ve üslup özellikleri hakkında da çok geniş malumat aktarılmış, eserin 450 küsur sayfalık son cildi ise Kur'an'daki birtakım harfler ve edatların anlam ve fonksiyonlarına ilişkin nahvî izahlara tahsis edilmiştir. Genellikle her konunun giriş kısmında daha önce aynı konuda telif edilmiş önemli eserleri zikreden müellif, sık sık "fasıl", "fâide" (fevâid), "tenbîh" ve "mesele" gibi alt başlıklar koymuştur. Ancak, bunların çoğunda konu adı belirtilmediği için, nâşir M. Ebü'l-Fazl İbrâhim köşeli parantez içinde verdiği başlıklarla bu eksikliği gidermeye çalışmıştır.¹⁰

Müteahhir dönemlere ait eserler arasında özellikle Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı meşhur eserine büyük ölçüde kaynaklık etmiş olmasına rağmen her nedense geçmiş dönemlerde araştırmacıların çok fazla ilgisini çekmeyen *el-Burhân*'ın müellife ait mukaddimesinde insan idrakinin Kur'an'ın anlamlarını tüketemeyeceğine dikkat çekildikten sonra ilâhî kelâmın içerdiği ilimlerin sonsuzluğuna özel bir vurgu yapılmıştır. Zerkeşî Kur'an ve Ulûmü'l-Kur'ân'ın sonsuz bir anlam deryası olduğuna ilişkin fikrini, fikhî mezhebinin imamı olan

¹⁰ Suat Yıldırım, "el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân", *DİA*, İstanbul 1992, VI. 434.

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi‘î‘den (ö. 204/819) naklettiği muhtelif sözlerle teyit etmiş, yine bu münasebetle, Abdullah İbn Mes‘ûd‘a isnat edilen, “İlim isteyen kişi Kur‘an‘ı incelesin. Çünkü geçmiş ve gelecekle ilgili bilgilerin tümü onda mevcuttur” şeklindeki sözün yanı sıra Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859) ve Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/896) gibi meşhur mutasavvıflardan da benzer içerikte sözler nakletmiştir.¹¹

Bu nakillerin ışığında denebilir ki Zerkeşî‘nin, “Ulûmü‘l-Kur‘ân sınırsız, Kur‘an‘ın anlamları sonsuzdur” şeklindeki düşüncesi, esas itibariyle İmam eş-Şâfi‘î‘nin, “Ümmetin söylediklerinin tamamı sünnetin şerhidir. Sünnetin tamamı da Kur‘an‘ın şerhidir. Kur‘an‘ın tamamı ise Yüce Allah‘ın güzel isim ve sıfatlarının şerhidir”¹² tezine dayanmaktadır. Özetle Zerkeşî, Kur‘an‘ın mahiyeti hususunda bir bakıma ehl-i irfan (Şi‘iler ve suffiler) gibi düşünmüş, tefsirde yöntem konusunda ise ehl-i beyâna (fıkıhçılar ve usûlcüler) özgü bir anlayış ortaya koymuştur. Diğer bir deyişle, müellif *el-Burhân*‘a sûflerinin Kur‘an anlayışını anımsatan bir giriş yapmış, eserde yer alan diğer bütün bölümlerin muhtevasını ise, nassın tefsir ve tatbikinde dilbilimsel kural ve kaideleri esas ittihaz eden ehl-i beyana mahsus bir anlayış temelinde oluşturmuş ve böylece, sonsuz bir anlam ve ilim deryası olarak gördüğü Kur‘an metnini anlamamanın usûlünü yazmaya muvaffak olmuştur..!

II. Temel Kaynakları

Zerkeşî, *el-Burhân*‘da Tefsir ve Ulûmü‘l-Kur‘ân‘ın muhtelif dallarına ait müstakil eserler başta olmak üzere nahiv, belâgat, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe gibi alanlarla ilgili 300‘den fazla kitaptan istifade etmiştir. Zerkeşî, görüş ve yorumlarından istifade ettiği alimlerin eserlerini yer yer zikretmiş olmakla birlikte, çoğu zaman sadece müelliflerin ismini vermekle yetinmiştir. Kimi zaman da, “üstatlarımızdan biri (veya bir kısmı) dedi ki” (*kâle ba‘du meşâyihinâ*)

¹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 6-9.

¹² Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 6.

veya “(mezhebî) taraftarlarımız” (*kâle ashâbunâ*) şeklinde görüşler aktarmış,¹³ bu arada, muhtemelen kendilerine özel bir saygı ve sevgi beslediği İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262), Ebû Ca'fer İbnü'z-Zübeyr (ö. 708/1308)¹⁴ ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) gibi bazı alimleri “şeyh” ve/veya “üstâz” lakabıyla anmıştır.

Öte yandan birçok alimin birden fazla eserini kullanan ve bu eserleri kısa adlarıyla tasrih eden Zerkeşî, kimi zaman da istifade ettiği kaynağın ne ismini ne de müellifini zikretmiştir. Mesela, eserin ikinci cildinde yer alan “Tefsirdeki En Güzel Yöntemin Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri Olduğuna Dair” şeklindeki başlık altında verilen bilgiler aslında İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Mukaddimetü't-Tefsîr* (*Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*) adlı meşhur risalesinden özetlenmiş olmasına rağmen bu konuda kaynak belirtilmeyip sadece “kîle” demekle iktifa edilmiştir.¹⁵ Keza müellif, esbâb-ı nüzulle ilgili muhtelif rivayetleri büyük olasılıkla İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tefsirinden aktarmış olmasına rağmen her nedense bu konuda da kaynak gösterme ihtiyacı hissetmemiştir. Ancak bu durum bir istisna sayılmalıdır. Çünkü Zerkeşî, görüşlerinden istifade ettiği alimlerin isimlerini umumiyetle tasrih etmiş ve böylece birçok İslam aliminde pek rastlamadığımız bir ilmî hassasiyet ve titizlik örneği sergilemiştir.

A. Klasik Tefsir Kaynakları

Zerkeşî *el-Burhân*'da kendi döneminde mevcut olan tefsir kitaplarının hemen hepsini kullanmıştır. Ancak bu kitaplardan bir kısmına sadece birkaç kez atıfta bulunmuş, bir kısmına ise sıkça başvurmuştur. Eserinde özellikle *Me'âni'l-Kur'ân* ve *İ'râbü'l-Kur'ân* türü filolojik tefsirlerden -ki bu eserler “Ulumü'l-Kur'an Kaynakları” başlığı altında ayrıca zikredilecektir- istifade ettiği dikkati çeken Zerkeşî'nin sıkça nakilde bulunduğu müfessirler şunlardır:

¹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 37, 126, 456.

¹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 35, 112, 258; II. 449; III. 334; IV. 151, 203, 422.

¹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 175-176. Krş. Takiyyüddîn İbn Teymiyye, *Mukaddimetü't-Tefsîr* [*Mecmû'u Fetâvâ* içinde], Riyad 1398, XIII. 363-364.

1. Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî

Zerkeşî'nin *el-Burhân*'da zikrettiği kaynak eserlerin başında Mu'tezilî müfessir Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hakâiki 'Ġavâmizi 't-Tenzil ve 'Uyûni 'l-Ekâvîl fi Vücûhi 't-Te'vîl (el-Keşşâf 'an Hakâiki 't-Tenzil)* adlı tefsiri gelmektedir. Eş'arî kelâmcısı ve Şâfi'î fakihî Ebü's-Senâ Şemsuddîn el-İsfahânî'ye (ö. 749/1349) göre bu tefsirin ana kaynağı, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni 'l-Kur'ân ve I'râbuh* adlı eseridir.¹⁶ Memlûklular dönemi tarihçisi İbn Tağrıberdî'ye (ö. 874/1470) göre ise *el-Keşşâf*'taki tefsir yönteminin ana kaynağı, bir başka Mu'tezilî müfessir Ebü'l-Hasen er-Rummânî'dir (ö. 384/994).¹⁷

Dil ve edebiyat kaynakları arasında Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796[?]) *el-Kitâb*'ı, Müberred'in (ö. 285/898) *el-Kâmil*'i, Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *Kitâbü'l-Hücc*'e'si ile *Kitâbü'l-Halebiyyât*'ı, Câhiz'in (ö. 285/869) *Kitâbü'l-Hayevân*'ı, Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) *el-Hamâse*'si (*el-Hamâsetü'l-Kübrâ*) gibi çok önemli eserlerin yer aldığı *el-Keşşâf* tefsiri, ayetlerin lugat, nahiv ve belâgat ilkeleri dikkate alınarak yorumlanması, Kur'an'ın i'câz yönlerinin, özellikle edebî üslubu ve nazım güzelliğinin ortaya konulması gibi nitelikleri sebebiyle çok beğenilmiş ve telif edildiği günden itibaren hemen bütün müfessirler tarafından temel başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır.

Zerkeşî de bilhassa Kur'an'ın dil ve üslup özellikleriyle ilgili konuların tümünde Zemahşerî'nin görüş ve yorumlarından istifade etmiş, hatta *el-Burhân*'ın son üç cildinin hemen her sayfasında, bazen birkaç kez olmak üzere Zemahşerî'nin ismini zikretmiştir. Zerkeşî, kimi zaman *Sâhibü'l-Keşşâf*¹⁸ diye andığı Zemah-

¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II. 1482. Ebü's-Senâ Şemsuddîn el-İsfahânî, büyük ölçüde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ile Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Ġayb* adlı ansiklopedik tefsirinden istifade ederek *Envârü'l-Hakâiki 'r-Rabbâniyye fi Tefsiri 'l-Kur'âniyye* adlı bir tefsir yazmıştır. Muhsin Demirci, adı geçen müfessirin tefsir anlayışı üzerine "Ebü's-Senâ Ahmed b. Abdîrahmân el-İsfahânî ve Tefsirdeki Metodu" konulu bir doktora tezi (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1987) hazırlamıştır.

¹⁷ Ebü'l-Mehâsin İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve 'l-Kâhire*, IV. 168.

¹⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 225, 240, 462; III. 182, 278, 304; IV. 93, 177.

şerî'nin Halku'l-Kur'ân (Kur'an'ın yaratılmışlığı) gibi bazı konulardaki Mu'tezilî görüşlerini eleştirmiş olmakla birlikte,¹⁹ kâhir ekseriyette onun görüşlerini tasvip etmiştir. Hülâsa, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı gramer kitabı ile Arap dilinin en büyük mecaz sözlüğü olan *Esâsü'l-Belâğa* adlı eserine de birkaç kez atıfta bulunan Zerkeşî'nin²⁰ *el-Burhan*'daki en temel başvuru kaynağı *el-Keşşâf*'tır.²¹

2. İbn Atıyye

Zerkeşî'nin *el-Burhân*'daki en önemli ikinci tefsir kaynağı, -Sîbeveyhî'nin (ö. 180/796[?]) Arap dili gramerine dair *el-Kitâb*'ı ile Ferrâ (ö. 207/822), Zeccâc (ö. 311/923) ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (ö. 338/950) filolojik tefsirleri hariç tutulmak kaydıyla- Endülüslü müfessir Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı eseridir. İbn Teymiyye'nin, hadisleri kullanma ve bidatlardan kaçınma bakımından Zemahşerî'nin tefsirinden daha makbul addettiği bu tefsir, literatürde *el-Vecîz* veya *el-Câmiu'l-Muharrerü's-Sahîhu'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* ismiyle de anılmaktadır. Zerkeşî bu eserden nakilde bulunurken çok kere sadece İbn Atıyye'nin ismini zikretmekle yetinmiş,²² bazı kere ise tefsirin ismini tasrih et-

¹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, IV. 131, 393.

²⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 405, 420; IV. 140, 230, 259, 307, 351.

²¹ Zemahşerî'ye yapılan atıflar için bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 13, 38, 49, 63, 72, 124, 165, 166, 174, 186, 265, 267, 286, 289, 298, 301, 304, 306, 311, 317, 321, 347, 356, 432, 467, 488, 490; II. 59, 229, 238, 240, 268, 282, 295, 306, 309, 310, 317, 319, 322, 323, 324, 326, 328, 333, 336, 339, 345, 350, 351, 364, 368, 371, 379, 388, 394, 398, 405, 408, 412, 415, 416, 417, 420, 423, 424, 425, 430, 431, 434, 446, 448, 450, 452, 454, 461, 462, 464, 465, 467, 472, 474, 482, 493, 494, 500, 503, 505, 507, 509, 510; III. 9, 11, 12, 20, 25, 34, 35, 48, 50, 51, 61, 63, 64, 74, 86, 88, 89, 106, 108, 109, 118, 126, 127, 146, 154, 166, 168, 172, 177, 179, 181, 185, 188, 189, 200, 201, 205, 210, 220, 224, 237, 248, 260, 261, 262, 273, 277, 279, 287, 291, 306, 307, 310, 311, 312, 320, 328, 329, 341, 342, 351, 358, 362, 365, 375, 390, 403, 419, 424, 440, 449, 467, 476, 477; IV. 11, 19, 20, 30, 35, 38, 46, 49, 91, 92, 101, 109, 110, 111, 112, 114, 122, 131, 140, 142, 169, 186, 191, 197, 205, 218, 228, 251, 263, 267, 276, 278, 280, 281, 282, 289, 297, 307, 308, 323, 328, 336, 340, 343, 347, 352, 354, 360, 362, 368, 369, 370, 382, 385, 392, 412, 440.

²² Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 216, 257, 258, 269, 489; II. 240, 244, 247, 251, 264, 288, 339, 345, 459; III. 103, 123, 191, 239, 344, 349; 13, 24, 112, 254, 263.

miştir.²³ Zerkeşî ayrıca *ahruf-i seb'a* ve Kur'an'ın i'câz vecihleriyle ilgili konularda *el-Muharrerü'l-Vecîz*'in mukaddimesine de birkaç kez atıfta bulunmuştur.²⁴

3. Ebû Hayyân el-Endelüsî

Zerkeşî'nin *el-Burhân*'da kullandığı önemli tefsir kaynaklardan biri de Endülüslü müfessir ve dil bilgini Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-Muhîr* adlı nahvî-edebî tefsiridir. Bu tefsirin yazım aşamasında İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin (ö. 698/1299) 100 cüzlük olduğu belirtilen *et-Tahrîr ve't-Tahbîr li Akvâli Eimmeti't-Tefsîr* adlı eserinden çok faydalanan Ebû Hayyân, nahiv ve belâgat konularında da sık sık Zemahşerî ile İbn Atıyye'den nakillerde bulunmuştur. Zerkeşî, Kur'an'ın daha ziyade fesahat ve belâgatı ile kelimelerin i'râbı üzerinde durulmuş olması hasebiyle nahvî-edebî bir tefsir olarak nitelendirilen *el-Bahrü'l-Muhîr*'ten çok çeşitli konularda alıntılar yapmıştır. Ebû Hayyân'a ait görüş ve yorumları çoğu zaman "Şeyh Ebû Hayyân" veya "Ebû Hayyân" diye,²⁵ bazen de "Esîrüddîn" lakabıyla²⁶ zikretmek suretiyle aktaran Zerkeşî, temelde *el-Bahrü'l-Muhîr*'ten istifade etmiş olmakla birlikte, nadiren Ebû Hayyân'ın *et-Tezyîl ve't-Tekmîl fi Şerhi't-Teshîl* ve *Tezkiratü'n-Nuhât* gibi eserlerini de zikretmiştir.²⁷ Bu iki eserden ilki, İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) sarf ve nahve dair *Teshîlü'l-Fevâid ve Tekmîlü'l-Mekâsîd* adlı eserinin on cilt hâlinde yapılmış şerhidir. İkincisi ise gramere dair dört ciltlik bir eser olup günümüze sadece ikinci cüzü ulaşmış ve bu cüz Afif Abdurrahmân'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut 1406/1986).

²³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 8, 63, 301; II. 32, 58, 97, 101, 159; IV. 60, 61, 117, 122, 137, 218.

²⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 216; II. 97, 98. Krş. İbn Atıyye, *Mukaddimetü't-Tefsîr*, [*Mukaddimetân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* içinde], nşr. A. Jeffery, Kahire 1954, s. 241, 266, 278-280.

²⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 35, 301; II. 171, 324, 332, 452; III. 61, 125, 175, 181, 237, 383; IV. 75, 234, 369, 382, 429.

²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 465; III. 220, 383; IV. 108, 168, 191, 263, 274, 321, 338, 440.

²⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, III. 171; IV. 188.

4. İzzeddîn İbn Abdisselâm

Zerkeşî'nin bir diğer önemli tefsir kaynağı da ünlü Şâfi'î fakihî Ebû Muhammed İzzeddîn Abdülazîz b. Abdisselâm'dır (ö. 660/1262). Zerkeşî çok kere "şeyh" unvanıyla andığı İzz b. Abdisselâm'dan, ayetler ve sureler arasındaki münasebet, fevâsilü'l-âyât, vakf ve ibtidâ, Kur'an'ı okuma ve dinleme âdâbı, fezâilü'l-Kur'ân, ahkâmü'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, Kur'an'da mecaz, kinaye, ta'riz, tekrar vb. konularda nakilde bulunmuştur.²⁸

Zerkeşî, İzz b. Abdisselâm'ın birden fazla eserinden faydalanmıştır. Bu eserler arasında kavâid literatürünün günümüze ulaşan ilk örneklerinden biri olan *Kavâidü'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm (el-Kavâidü'l-Kübrâ)* adlı eserine, Kur'an'ı okuma ve dinleme âdâbıyla ilgili konularda atıfta bulunmuştur.²⁹ Kur'an'daki ahkam ayetlerin sayısı ve tasnifi konusunda doyurucu bilgi isteyenlere İzz b. Abdisselâm'ın fıkıh usulüne dair *el-İmâm fî Beyâni Edilleti'l-Ahkâm* adlı eserini okumalarını tavsiye eden Zerkeşî,³⁰ Kur'an'ın dil ve üslup özellikleriyle ilgili bölümlerde ise, anılan alimin *el-Emâlî (el-Fevâid fî 'Ulûmi'l-Kur'ân, Mesâil ve Ecvibe)* adlı eserini referans göstermiştir.³¹

İzz b. Abdisselâm'ın özellikle Kur'an'daki mecaz, kinaye ve ta'riz gibi konularda Zerkeşî'ye kaynaklık eden bir diğer eseri ise, *el-İşâre ile'l-İcâz fî ba'di Envâi'l-Mecâz (Mecâzü'l-Kur'ân)* adını taşımaktadır. Bu eser Kur'an'ın icâzıyla ilgili bir eser olup çağdaş araştırmacılar tarafından Kur'an nazmını fikhî bir yaklaşımla ele almanın güzel bir örneği olarak gösterilmiştir. Suyûfî'nin *Mecâzü'l-Fürsân ilâ Mecâzi'l-Kur'ân* adıyla ihtisar ettiği söylenen bu eserin birkaç baskısı yapılmış (İstanbul 1313, Beyrut 1987) olup eserin sure tertibine göre hazf örnekleri

²⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 37, 88, 345, 439, 463, 475, 476, 481; II. 4, 14, 65, 122, 255, 262, 289, 290, 301, 462, 482, 496; III. 12, 39, 56, 241, 252, 405, 415; IV. 5, 40, 144, 297, 346.

²⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 475-476.

³⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 4. İzz b. Abdisselâm'ın bu eseri Rıdvân Muhtâr tarafından neşredilmiştir (Mekke 1404/1984; Beyrut 1987).

³¹ Bu eserin ilk bölümü Rıdvân Ali en-Nedevî tarafından *Fevâid fî Müşkili'l-Kur'ân* adıyla neşredilmiştir (Küveyt 1967; Kahire 1982).

ve makâsîd kısmı hariç tutularak mecaz ve türlerini ele alan kısmı *Mecâzû'l-Kur'ân* adıyla Muhammed Mustafa b. Hâc tarafından yayımlanmıştır (Trablus 1413/1992).

Zerkeşî, İzz b. Abdisselâm'ın tefsirinden de istifade etmiştir. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli bu tefsir Kur'an'ın tüm surelerini kapsayan bir eser olup yurt içi ve yurtdışındaki çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur.³² Abdülâh İbrahim el-Vüheybî, tipik bir dirayet tefsiri olan bu eser üzerine "el-İzz b. Abdisselâm: Hayâtuhû ve Âsâruhû ve Menhecühû fi't-Tefsîr" adlı bir çalışma yapmıştır.³³ Zerkeşî muhtemelen İzz b. Abdisselâm'ın *İhtisâru Tefsîri'l-Mâverdi* adlı eserini de kullanmıştır. Bu eser daha ziyade *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* ve *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* gibi eserleriyle tanınan Ebü'l-Hasen el-Mâverdi'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-'Uyûn* adlı tefsirinin ihtisarıdır.

5. Râğıb el-İsfahânî

Zerkeşî'nin en önemli referans mercilerinden biri olan Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğıb el-İsfahânî, İslam tefsir tarihindeki seçkin şahsiyetlerden biri olmasına rağmen hayatı hakkındaki bilgiler maalesef yok denecek kadar azdır.³⁴ Râğıb el-İsfahânî, dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan İsfahan'da dünyaya gelmiş ve muhtemelen 502/1108 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁵

³² Bu eserin bir nüshası Katar kütüphanesi 25/723 numarada, diğer iki el yazma nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa 115 ve Kılıç Ali Paşa 43 numarada kayıtlıdır.

³³ Fârûk Abdülmü'tî, *el-İzz b. Abdisselâm*, Beyrut 1993, s. 35-36.

³⁴ Râğıb el-İsfahânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ebû Abdillâh ez-Zehbî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1981-85, XVIII. 120-121; Selâhaddin Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Wiesbaden 1974, XIII. 45; Mecdüddîn Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fi Terâcimi E'immeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, nşr. Muhammed el-Mısrî, Dımaşk 1972 / Küveyt 1987, s. 69; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünn*, I. 36; Muhammed Bâkır el-Hânsârî, *Ravzâtu'l-Cennât fi Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*, Tahran 1948, s. 249-256; Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şîa*, Beyrut 1986, VI. 160-162.

³⁵ Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şîa*, VI. 160.

Tabakât kitaplarında Râğîb el-İsfahânî'nin biyografisine dair hemen hiçbir bilgi olmamakla birlikte, ilmî ve ahlâkî şahsiyeti hakkında pek çok müspet değerlendirme yer almaktadır. Zehebî'nin (ö. 748/1348) belirttiğine göre Râğîb el-İsfahânî, yetkin bir ilim adamı, çok iyi bir araştırmacı ve kelâmcıların en parlak simalarından biridir.³⁶ Beyhakî'ye (ö. 565/1169) göre ise, Râğîb şeriatla hikmeti telif etmeyi başaran İslam bilgelerinden (hukemâ-i İslâm) biri olup mâkûlat alanında söz söyleyecek kudrete sahiptir.³⁷ Kısaca, Râğîb el-İsfahânî, Şîfî alim Hânsârî'nin (ö. 1313/1895) ifadesiyle, özellikle Arap dili ve edebiyatı alanında uzman olup şiir, ahlak, felsefe, kelâm ve ilimler tarihi (ulûm-i evâil) vb. alanlarda da söz sahibi idi.³⁸

Zerkeşi, İslam tefsir tarihindeki büyük alimlerden biri olan Râğîb el-İsfahânî'nin tefsirinden epeyce faydalanmıştır.³⁹ Beyzâvî tefsirinin kaynakları arasında yer alan bu eser genellikle *Câmiu't-Tefâsîr* diye isimlendirilmektedir. Ancak bu isimlendirme yanlıştır. Çünkü bizzat müellif, *Hallü Müşteşâbihâti'l-Kur'ân* adlı eserinde bu tefsirin ismini *Câmiu't-Tefâsîr* şeklinde kaydetmiştir. Bu eser Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1288) temel kaynaklarından biri olmasının yanında tefsir usûlüyle ilgili konuları içeren son derece güzel bir mukaddimeye sahip olup ilk defa Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) *Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâin* adlı eserinin zeylinde basılmış (Mısır 1329), daha sonra ise Ahmed Hasan Ferhad tarafından tahkik edilerek *Mukaddimetü Câmiî't-Tefâsîr* adıyla neşredilmiştir (Küveyt 1984).

³⁶ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII. 120.

³⁷ Ebû'l-Hasen Zâhirüddîn el-Beyhakî, *Târîhu Hükemâi'l-İslâm (Tetimmetü Sivâni'l-Hikme)*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dımaşk 1946, s. 112.

³⁸ Hânsârî, *Ravzâtu'l-Cennât*, s. 238 vd.

³⁹ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 126, 277, 291, 299; II. 74, 148, 149, 164, 172, 224, 227, 326, 330, 395, 473; III. 116, 148, 339, 345, 453; IV. 18, 97, 112, 157, 167, 318, 326, 330, 340, 341, 343, 353, 393, 403, 428.

Zerkeşî'nin Râğıb el-İsfahânî'ye ait olan bir diğer önemli referans kaynağı da *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân* adlı eserdir.⁴⁰ Literatürde *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* veya kısaca *Müfredâtü Râğıb* diye de anılan bu eser, Râğıb el-İsfahânî'nin baş yapıtı olarak nitelendirilebilir. Nitekim, Ömer Nasuhi Bilmen'in, "Râğıb-ı İsfahânî *Müfredât-ı Râğıb* unvanlı eseriyle de müfessirlere büyük bir hizmette bulunmuştur. Bu eser, Kur'ân-ı Kerîm'in elfâz-ı mübârekesini tahlîl ve tavlîh eder. Bunların müştakkâtını, lügavî ma'nâlarıyla mecâzî ve kinâî ma'nâlarını ve aralarındaki münasebetleri gösterir. Mühim bir felsefe-i lugat unvânına lâyük olan bu eser, tefsîr ile işğal eden her zât için büyük bir rehberdir."⁴¹ diye övdüğü *Müfredât*, geçmiş asırlarda birçok alimin de hüsn-i kabulüne mazhar olmuştur. Mesela Zerkeşî'ye göre bu eser *Gâribü'l-Kur'ân* konusunda yazılan kitapların en güzelidir.⁴² Zerkeşî'nin bu kanaatine Suyûtî de iştiyak etmiştir.⁴³ Diğer taraftan, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) *Müfredât*'tan "eşsiz bir eser" diye söz etmiş,⁴⁴ Kâtib Çelebi ise bu yöndeki kanaatini, "şer'î ilimlerin tümü için faydalı bir eser" diye dile getirmiştir.⁴⁵

6. Ebü'l-Hasen el-Vâhidî

Zerkeşî'nin daha ziyade *el-Basît* adlı kapsamlı tefsirinden faydalandığı Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Neysâbü'rî (ö. 468/1076) tefsir alanında, yaşadığı dönemin en yetkin bilgini kabul edilmiştir. Ebü İshâk es-Sa'lebî (ö. 427/1035) ile bir arada bulunmuş; ayrıca Ebü'l-Hasen el-Kuhunduzî'den Arapça, Ebü'l-Fazl el-Arûzî'den de lugat dersleri almıştır. İliminin yanı sıra üstün ahlak ve faziletiyle ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün takdirini kazanmıştır. Vâhidî, Zerkeşî'nin çokça istifade ettiği *el-Basît*'in dışında *el-Vasît* ve *el-Vecîz*

⁴⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 291; II. 172, 330; IV. 330. Zerkeşî, Râğıb el-İsfahânî'nin ahlakla ilgili *ez-Zerîa ilâ Mekârimi'ş-Şerîa* adlı eserini de bir kez zikretmiştir. Bkz. *el-Burhân*, III. 345.

⁴¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, I. 442.

⁴² Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 291.

⁴³ Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut trz., I. 149.

⁴⁴ Fîrûzâbâdî, *el-Bulğâ*, s. 69.

⁴⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II. 1773.

isimli iki tefsir daha yazmış ve bu üç tefsirin ismi Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) ilham kaynağı olmuştur. Vâhidî ayrıca *Esbâbü'n-Nüzûl*, *Nefyü't-Tahrîf 'ani'l-Kur'ân*, *Kitâbü Tefsiri'n-Nebî*, *Şerhu'l-Esmâi'l-Hüsnâ (et-Tahbîr)*, *Kitâbü'd-Da'avât*, *el-İğrâb fî'l-İ'râb* ve *Şerhu Dîvâni Mütenebbî* gibi eserler de vermiştir.⁴⁶

7. Fahreddîn er-Râzî

Zerkeşî'nin kayda değer tefsir kaynakları arasında yer alan Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö. 606/1210) VI. (XII.) yüzyılın en büyük İslam düşünürlerinden biri olup kelâm, fıkıh usûlü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp, matematik gibi çağının hemen bütün ilimleriyle ilgili eserler vermiş çok yönlü bir alimdir.⁴⁷ Dinî ilimler içinde Râzî'nin daha çok temayüz ettiği alanlar tefsir ve kelâm ilimleridir. *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)* isimli hacimli tefsirinde dirayet metodunu başarıyla uygulamış ve kendisinden sonra gelen bütün müfessirlere kaynak olmuştur. Kur'an'ı yorumlarken döneminde mevcut olan bütün ilimlerden faydalanmış ve bu yüzden ilmî tefsir ekolünün öncüleri arasında sayılmıştır. Râzî'nin tefsirde Kur'an'la doğrudan veya dolaylı olarak ilgisi kurulabilecek hemen her konuya temas etmiş olması, İbn Teymiyye ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi bazı alimleri, "Onun tefsiri, tefsirden başka her şeyi içerir" şeklinde bir eleştiri yapmaya sevk etmiştir.⁴⁸

Zerkeşî, çok sık olmamakla birlikte, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begâvî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzîl*'i,⁴⁹ İbnü'l-Müneyyir'in (ö.

⁴⁶ Vâhidî'nin hayatı için bkz. Şemsüddîn ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut trz., I. 394-95. Zerkeşî'nin Vâhidî'ye atıfları için bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 13, 22, 171, 267, 278, 291, 432; II. 39, 41, 147, 170, 171, 278, 288, 409, 435, 455, 506; III. 161, 174, 175, 187, 206, 211, 276, 277, 279, 370, 474; IV. 183, 338, 390.

⁴⁷ Zerkeşî'nin Râzî'ye atıfları için bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 13, 35, 36, 112, 126, 173-175, 191, 444, 491; II. 98, 224, 266, 378, 399; III. 12, 22, 73, 115, 277, 434, 452; IV. 56, 71, 89, 141, 366.

⁴⁸ Râzî'nin tefsiri hakkında geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II. 237-294.

⁴⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I.33, 348, 330, 444, 476; II. 64, 68, 89, 150; III. 182, 361, 363, 367; IV. 182, 394, 420, 439.

683/1284) *el-Bahru'l-Kebîr fî Bahsi (Nühâbi) 't-Tefsîr'i*,⁵⁰ İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmiu'l-Beyân'ı*,⁵¹ Ebû'l-Hasen el-Mâverdü'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket ve 'l-Uyûn'u*,⁵² Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Envârü'l-Fecr'i* ve *Ahkâmü'l-Kur'an'ı*,⁵³ Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşî'nin (ö. 680/1281) Osmanlı medreselerinde en çok okutulan tefsirler arasında yer alan *Telhîsü Tebsıratı'l-Mütezekkır ve Tezkireti'l-Mütebassır (el-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz)*,⁵⁴ Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an'ı*,⁵⁵ Endülüslü müfessir Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî'nin (ö. 440/1048[?]) *et-Tafsîlü'l-Câmi' li 'Ulûmi't-Tenzîl'i*,⁵⁶ Ebû'l-Hasen Ali b. İbrahim b. Saîd el-Havfî'nin (ö. 430/1038) *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'an'ı*,⁵⁷ Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve 'l-Beyân'ı*,⁵⁸ İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Tefsîrü'l-Kur'an'ı*,⁵⁹ Endülüslü mutasavvıf müfessir İbn Berrecân'ın (ö. 516/1142) *el-İrşâd fî Tefsîri'l-Kur'an'ı*,⁶⁰ Mu'tezilî müfessir Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö. 322/934) *Câmiu't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl'i*⁶¹ gibi tefsirler ile Ebû Abdillâh el-Huveyyî

⁵⁰ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 86, 267, 442; II. 57, 58; III. 16, 278, 279, 400, 413; IV. 11, 72.

⁵¹ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 18, 19, 213, 214, 220, 223, 287, 289, 290; II. 60, 157, 159, 505; III. 242, 279; IV. 270.

⁵² Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 187, 188, 217, 229, 242, 244, 245, 246; II. 162; III. 266; IV. 39.

⁵³ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 16, 26, 36, 212, 213, 268, 439, 442, 490; II. 3, 28, 35, 40, 41, 90; III. 25 İbnü'l-Arabî, günümüze ulaşan çeşitli eserlerinde *Envârü'l-Fecr* adlı eserinin kapsamlı bir tefsir olduğunu belirtmiş; ayrıca imla usulüyle yirmi yılda yazılan bu eserin toplam 80.000 varak bulduğunu fakat insanların ellerinde dağılıp ziyan olduğunu, bu yüzden ancak 20.000 varaklık kısmını bir araya getirebildiğini söylemiştir. Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *Kânûnü't-Te'vîl*, nşr. Muhammed Abdullah Velid Kerim, Beyrut 1992, s. 65, 149, 219, 301, 304.

⁵⁴ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 186, 331, 339, 466; II. 15, 277, 290; III. 351; IV. 162, 272.

⁵⁵ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 213, 278; III. 252.

⁵⁶ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 339; II. 159, 240, 244.

⁵⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 301; III. 222.

⁵⁸ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 13, 432, 435; II. 246, 367.

⁵⁹ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 23, 66, 459, 482; II. 17, 263, 264, 420, 506; III. 39, 103, 453; IV. 85, 188, 201. Bu atıflardan bir kısmı Cüveynî'nin usûl-i fıkıh ve kelâmla ilgili eserlerine matuftur.

⁶⁰ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 18; II. 129; IV. 379.

⁶¹ Zerkeşi, *el-Burhân*, II. 255; III. 364, 385, IV. 167.

(ö. 6637/1240)⁶² ve Ebû Bekr Kaffâl eş-Şâşî (ö. 507/1114)⁶³ gibi müfessirlerin muhtelif görüşlerinden de faydalanmıştır.

Zerkeşî'nin burada zikri geçen eserlerden hangilerini ilk elden ya da doğrudan, hangilerini dolaylı olarak kullandığını tayin etmek güç gözükmektedir. Bununla birlikte, özellikle Ebû Müslim el-İsfahânî'ye ait görüş ve yorumlar muhtemelen Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb*'ından aktarılmıştır. Gerçi, adı geçen müfessirin çeşitli görüş ve yorumlarına Kâdî Abdülcebâr'ın *Müteşâbihu'l-Kur'ân*'ı ile Tâculkurrâ Kirmânî'nin (ö. 500/1107 veya 505/1110) *Lübâbü't-Tefâsîr*'i gibi eserlerde de verilmiştir. Ancak bu yorumlar da büyük ölçüde Râzî'nin tefsirinde kayıtlıdır.

B. Lugat, Sarf, Nahiv ve Belâgat Kaynakları

1. Sîbeveyhi

Zerkeşî'nin *el-Burhân*'daki en temel dil kaynağı, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber es-Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796[?]) *el-Kitâb* adlı eseridir. Hicrî II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında Basra dil mektebinin en büyük dil bilgini olan Sîbeveyhi, ilk derslerini Ebû Süleymân İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Hammâd b. Seleme (ö. 156/772) ve Ebû Zeyd el-Ensârî'den (ö. 215/830) almıştır. Daha sonra ise, Yûnus b. Habîb (ö. 183/800) ve Ebû'l-Hattâb el-Ahfeş'den (ö. 177/793) nahiv ve lugat dersleri okumuştur. Ancak o, en fazla Ebû Abdirrahmân Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'den (ö. 170/786) istifade etmiştir. Halife Hârun er-Reşîd döneminde (170/193-786/809) ünlü dil ve kıraat alimi Ebû'l-Hasen el-Kisâf (ö. 189/805) ile bir münazaraya girmiş ve "zünbûriyye" (eşek arısı) meselesi olarak tarihe geçen bu münazarada hakemlik yapan birkaç bedevi, rivayete göre Kisâf'den rüşvet aldıkları için Sîbeveyhi'yi mağlup ilan etmiştir. Bu hadiseden dolayı Bağdat'tan çok müteessir bir şekilde ayrılan Sîbeveyhi, muhtemelen hayatının sonlarına doğru hocası Halil b. Ahmed'in ilmini ihya etmek maksadıyla *el-Kitâb* adlı meşhur eserini yazmaya başlamıştır. *el-Kitâb* bugün Arap dili ve gramerine dair yazılan ve

⁶² Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 16, 439; II. 378, 379.

⁶³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 465; II. 19; III. 28.

günümüze kadar ulaşan ilk ve en önemli eserdir. “Nahvin Kur’an’ı” diye de nitelendirilen bu eser, yazıldığı günden bugüne değin Basra dil mektebine mensup alimler başta olmak üzere tüm dilcilerin en temel başvuru kaynağı olmuş ve eser üzerinde çok sayıda şerh, izah, ihtisar ve ikmal çalışması yapılmıştır.

Netice itibariyle Zerkeşi, *el-Burhân*’da Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ından sonra en fazla Sîbeveyhi’nin *el-Kitâb*’ından istifade etmiştir. Özellikle *el-Burhân*’ın ikinci cildinin son kısımları ile 3 ve 4. ciltlerinin çeşitli sayfalarında sık sık Sîbeveyhi’ye atıfta bulunan Zerkeşi,⁶⁴ ayrıca “Saffâr” diye tanınan nahiv bilgini Kâsım b. Ali b. Muhammed Süleyman el-Ensârî’nin (ö. 630/1233’den sonra) *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* adlı eserinden -ki bu eser kimilerince *el-Kitâb*’ın en güzel şerhi kabul edilmektedir- yararlanmıştı.⁶⁵

2. Ebû Ali el-Fârisî

Zerkeşi’nin dil konusundaki ikinci temel kaynağı Ebû Ali el-Fârisî’dir (ö. 377/987). Basra ekolüne mensup ünlü bir nahiv alimi olan Ebû Ali el-Fârisî çoğu dil ve gramere ait olmak üzere otuzdan fazla eser yazmıştır. *el-Burhân*’da Ebû Ali el-Fârisî’nin sadece *el-Hücce*, *el-İzâh fi’n-Nahv*, *el-Halebiyyât* ve *et-Tezkire* adlı eserleri zikredilmiştir.⁶⁶ Ancak atıfların çokluğu, Zerkeşi’nin, anılan alimin daha fazla eserinden faydalandığını ihsas etmektedir.

⁶⁴ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 53, 68, 69, 174, 266, 304, 322; II. 319, 325, 326, 327, 328, 332, 348, 369, 387, 397, 401, 409, 415, 416, 417, 418, 420, 447, 448, 450, 454, 463, 506; III. 9, 55, 72, 75, 79, 98, 103, 106, 116, 131, 132, 139, 140, 142, 154, 160, 179, 191, 203, 208, 209, 235, 287, 366, 406; IV. 42, 57, 88, 102, 111, 112, 125, 135, 153, 174, 181, 183, 189, 196, 212, 224, 272, 275, 281, 301, 313, 315, 325, 328, 332, 362, 363, 365, 376, 386, 392, 406, 408, 409, 410, 412, 420, 422, 424, 443.

⁶⁵ Zerkeşi, *el-Burhân*, II. 349, 401; III. 140, 214; IV. 125, 180, 185, 186, 226, 255, 262, 274, 313, 325.

⁶⁶ Zerkeşi, *el-Burhân*, I. 278, 300, 309, 349, 377; II. 61, 220, 238, 266, 279, 287, 288, 290, 291, 296, 325, 332, 345, 369, 379, 415, 416, 436, 439, 440, 442, 446, 455, 463, 505, 518; III. 3, 33, 45, 61, 108, 116, 121, 124, 161, 172, 179, 189, 192, 196, 209, 210, 214, 289, 290, 341, 350, 357, 362, 389, 390, 418, 444; IV. 29, 35, 115, 134, 158, 161, 176, 192, 199, 229, 247, 271, 274, 297, 383, 386, 410, 432.

Ebü Ali'nin *el-Burhân*'da tasrih edilen eserlerinden ilkinin tam adı, *el-Hücce li'l-Kurrâ'is-Seb'a* (*el-Hücce fî İleli'l-Kırâ'ati's-Seb'*) olup Büveyhî hükümdarı Adudüddavle adına kaleme alınmıştır. Müellifin, kıraat hocası İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) *es-Seb'a fî Menâzili'l-Kurrâ'* adlı kitabına dayanarak yazdığı bu eserin dört cildi Bedreddîn Kahvecî ve Beşîr Cüveycâtî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1404-1411/1981-1991). *el-İzâh fî'n-Nahv* adlı eser de yine adı geçen hükümdar için yazılmıştır. Üzerinde çok sayıda şerh ve ta'lik çalışması yapılan eser Hasan Ferhad Şâzelî tarafından *el-İzâhu'l-Adudî* adıyla neşredilmiştir (Kahire 1389/1969, Riyad 1408/1988). *el-Halebiyyât* adlı eser ise müellifin Halep'te bulunduğu sırada kendisine sorulan dil ve gramer sorularına verdiği cevapları içermektedir.

3. İbn Cinnî

Zerkeşî'nin dille ilgili temel referans mercilerinden biri olan Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî (ö. 392/1002), IV. (X.) yüzyılın en önemli dil alimlerinden biri olup Arap dili ve edebiyatı sahasındaki yetkinliğinden dolayı nahvî ve lugavî gibi nisbelerle de anılmıştır. Ebü'l-Feth künyesiyle anılması da muhtemelen yine bu alandaki otoritesiyle ilgilidir.

Zerkeşî, İbn Cinnî'nin hemen hepsi dille ilgili olan çeşitli eserlerinden faydalanmış ve bu eserler arasında *Zü'l-Kad fî'n-Nahv*, *Hâtiriyyât*, *el-Muhteseb*, *el-Hasâis*, *et-Tenbîh*, *Fesrû Şi'ri'l-Mütenebbî* ve *Tefsîru Urcûzeti Ebî Nuvâs*'ı açıkça zikretmiştir.⁶⁷ Bu eserlerden ilki, adından da anlaşılacağı üzere Arap dili gramerine dair olup muhtemelen günümüze ulaşmamıştır. İkincisi, pek çoğu gramerle ilgili 279 konudan oluşan bir eser olup Ali Zülfikar Şâkir tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1408/1988). Eserin bu neşrinde eksik kalan bölümler bilahare Muhammed Ahmed ed-Dâlî tarafından *Bakiyyetü'l-Hâtiriyyât* adıyla yayımlanmıştır.

⁶⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 264, 300, 332, 337, 339, 341; II. 147, 234, 275, 279, 286, 331, 347, 367, 374, 386, 403, 412, 459, 467, 496; III. 5, 37, 71, 103, 105, 115, 116, 133, 137, 138, 144, 146, 153, 204, 206, 259, 289, 310, 345, 349, 353, 365, 385, 388, 449; IV. 3, 136, 142, 192, 193, 209, 220, 229, 256, 318, 322, 381.

Söz konusu eserlerden üçüncüsü olan *el-Muhteseb fî Teybîni Vücûhi Şevâzî'l-Kirâ'ât* adlı eser ise şâz kıraatlerin gramer ve i'râb yönünden incelenmesine tahsis edilmiştir. Temel kaynağı Ebû Bekr İbn Mücâhid'in *el-Kirâ'âtü's-Şâzze*'si olan bu eser de iki cilt hâlinde neşredilmiştir (nşr. Ali en-Necdî Nâsîf - Abdülfettâh İsmâil Şelebî - Abdülhalîm en-Neccâr, Kahire 1386-1389/1966-1969, 1414/1994).

Zerkeşî'nin kullandığı bir diğer eser olan *el-Hasâis*, İbn Cinnî'nin en ünlü eseri olup nahiv ilminin metodolojisini ortaya koymak amacıyla telif edilmiştir. Arap dilinin genel yapısı ve bu yapıyı oluşturan temel ilkelerin felsefî açıdan yorumlandığı eserin tamamı Muhammed Ali en-Neccâr tarafından üç cilt hâlinde neşredilmiştir (Kahire 1371-1376/1952-1965). İbn Cinnî'nin *et-Tenbîh*'i (*Şerhu Müstağlakı Ebyâti'l-Hamâse*) ise ünlü Arap şairi Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) *el-Hamâsetü'l-Kübrâ*'sının şerhidir.

Zerkeşî'nin faydalandığı bir diğer eser olan *Fesrû Şi'ri'l-Mütenebbî*, İbn Cinnî'nin Mütenebbî divanı üzerine yazdığı bir şerh olup Safâ Hulûsî tarafından iki cilt hâlinde neşredilmiş (Bağdat 1390/1970, 1398/1978); *Tefsûru Urcûzeti Ebî Nuvâs* adlı eser ise şair Ebû Nuvâs'ın (ö. 198/813 [?]) Abbâsî vezirlerinden Fazl b. Rebî' (ö. 208/824) için yazdığı elli dört beyitlik kasidenin şerhi olup Muhammed Behcet el-Eserî tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1386/1966).⁶⁸

4. İbn Mâlik

Zerkeşî'nin özellikle nahvî bahislerde sıkça ismini zikrettiği Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik *et-Tâi* (ö. 672/1274) Arap dili ve grameri yanında lugat ve kıraat ilminde de otorite kabul edilen Endülüslü bir alimdir. İslam ilim ve kültür tarihinde, Arap gramerine dair manzum bir eser olan *el-Elfiyye (el-Hülâsatü'l-Elfiyye)* adlı eseriyle tanınan İbn Mâlik, Arap dili alanındaki şöhretiyle Sîbeveyhi'yi aşmıştır.

Karmaşık gramer konularını sade bir dille anlatmak suretiyle Arap dili gramerinin öğretiminde büyük kolaylık sağlayan İbn Mâlik, Zerkeşî'nin *el-*

⁶⁸ Bkz. Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX. 398-400.

Burhân'daki en önemli nahiv kaynaklarından biridir. *el-Burhân*'ın özellikle dördüncü cildinde sıkça ismine rastladığımız İbn Mâlik'in⁶⁹ Zerkeşî'ye kaynak teşkil eden başlıca eseri *Teshîlü'l-Fevâid ve Tekmilü'l-Mekâsıd*'dır (nşr. M. Kâmil Berekât, Kahire 1387/1967). Bu eser, müellifin *el-Fevâid* ve *el-Mekâsıd* adlı iki eserinin sade bir dille genişletilmiş şekli olup üzerine otuz kadar şerh yazılmıştır. İbn Mâlik'in Zerkeşî'ye kaynaklık eden ikinci eseri ise *Şerhü't-Teshîl*'dir (nşr. Abdurrahmân es-Seyyid - Muhammed Mahtûn, I-IV, Kahire 1410/1990). Bu eser, *Teshîlü'l-Fevâid*'in şerhidir.⁷⁰

5. İbn Fâris

Kûfe dil mektebine mensup bir dil ve edebiyat alimi olan Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî el-Kazvînî de (ö. 395/1004) Zerkeşî'nin önemli referans mercilerinden biridir. Arap dili sahasında otorite kabul edilen İbn Fâris, çoğu lugata dair olmak üzere doksan kadar eser yazmış, fakat bu eserlerin çok azı günümüze ulaşmıştır. Zerkeşî, İbn Fâris'in *Mucemu Mekâyisi'l-Luğa* adlı Arap dili sözlüğüne de bir kez göndermede bulunmuş olmakla birlikte,⁷¹ çoğunlukla *es-Sâhibî fi fikhî'l-Luğa* adlı eserinden faydalanmıştır.⁷² Bu eser, Arap dilinin lugatla ilgili inceliklerine ve ifade farklılıklarına dair yazılan linguistik türü eserlerin ilk örneklerinden biri olup Muhibbüddîn el-Hatîb (Kahire 1328), Mustafa eş-Şüveymî (Beyrut 1963), Ömer Faruk et-Tabbâ' (Beyrut 1993) ve Ahmed Sakr (Kahire, trz.) tarafından neşredilmiştir.⁷³

⁶⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 285; II. 367, 369, 371, 372, 386, 424, 433, 452, 465, 467, 470, 476, 503, 506, 512; III. 24, 61, 113, 125, 156, 159, 161, 162, 191; IV. 27, 38, 47, 107, 110, 114, 119, 139, 155, 196, 197, 233, 240, 241, 247, 259, 271, 282, 295, 305, 307, 308, 342, 352, 363, 374, 384, 396, 411, 429, 444.

⁷⁰ Bkz. Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", *DİA*, İstanbul 1999, XX. 169-171.

⁷¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 473.

⁷² Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 102, 105-110, 174, 237, 257, 258, 287, 289, 290, 297, 298, 377, 378, 465; II. 112, 113, 146, 185, 224, 317, 322, 326; 343, 473; III. 7, 27, 124, 288, 297, 388, 391; IV. 18, 249, 269, 288, 312, 315, 378, 388, 444, 445.

⁷³ Zerkeşî'nin İbn Fâris'e atıfları için bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 174, 237, 258, 287, 289, 290, 297, 377, 465; II. 112, 113, 146, 185, 224, 317, 322, 326, 343, 473; III. 7, 27, 124, 288, 297, 388, 391; IV. 18, 249, 269, 388, 312, 315, 378, 379, 445.

6. İbnü'l-Hâcib

Zerkeşî'nin *el-Burhân*'daki kayda değer dil kaynaklarından biri de Arap gramerine dair *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserleriyle tanınan dil alimi ve Mâlikî fakihî Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib'dir (ö. 646/1249). Gramerle ilgili eserlerinin birçok yerinde nahivcilere muhalefet eden İbnü'l-Hâcib şöhretini özellikle *el-Kâfiye* adlı eserine borçludur. Bu eser, aslında nahivle ilgili muhtasar bir mukaddime olup Doğu İslam dünyasında nahiv öğretimi konusunda ilk sırada gelen kitaplardan biridir. Kitaba başta müellifi olmak üzere birçok alim tarafından 100 civarında şerh, bu şerhlerden her birine haşiyeler, bu haşiyelere de birkaç ta'lik yazılmıştır.⁷⁴

7. Müberred

Zerkeşî'nin dil konusunda referans gösterdiği ünlü alimler arasında yer alan Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö.286/899) özellikle nahiv ve lugat alanlarında temayüz etmiştir. Basra doğumlu olan el-Müberred, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ebû Ömer el-Cermî ve Ebû Osmân el-Mâzinî'den dil dersleri aldı ve bu süre zarfında Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okudu. Yaşadığı dönemde nahivcilerin şeyhi kabul edilen el-Müberred, *Meâni'l-Kur'ân (el-Kitâbü't-Tâm)*, *İ'râbü'l-Kur'ân*, *el-Kâmil*, *el-Muktedab*, *el-Medhal* ve *Mettefekât Elfâzuh ve'htelefet Meânih fi'l-Kur'ân* gibi hemen tamamı Kur'an ve Arap diliyle ilgili otuz küsur eser telif etmiştir.⁷⁵ Zerkeşî, el-Müberred'in bu son eseri ile *el-Kâmil*'ini birkaç kez tasrih etmiştir.⁷⁶

Zerkeşî bütün bu dil kaynaklarının yanı sıra emâlî türü pek çok eserden de yararlanmıştı. Bilindiği gibi emâlî, hadis başta olmak üzere fıkıh, dil ve edebiyatla

⁷⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 319, 321, 332, 356, 357; II. 35, 348, 349, 409, 436, 489; III. 75, 237, 261, 384, 468; IV. 98, 169, 212, 215, 230, 259, 295, 313, 352, 360, 364, 370, 389, 396, 406.

⁷⁵ Müberred'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, nşr. İ. Abbâs, Beyrut 1993, VI. 2678 vd.; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II. 269-271.

⁷⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 236; III. 77, 119, 127, 135, 146, 195, 288, 373. el-Müberred'e ilişkin diğer atıflar için bkz. I. 250; II. 236, 242, 288, 357, 388, 397, 416, 476; III. 4, 72, 85, 146, 179, 184, 367, 414; IV. 36, 77, 119, 127, 135, 195, 228, 239, 255, 260, 306, 315, 337, 373, 374.

ilgili bilgileri bir alimin öğrencilerine yazdırmasıyla meydana gelen eser türüdür. Zerkeşî'nin *el-Burhân*'da zikrettiği emâlî türü kitaplardan, Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) tefsir, hadis, kelâm ve edebiyata dair seksen meclisten oluşan ve *Emâli'l-Murtazâ* diya tenınan *Gurerü'l-Fevâid* ve *Dürerü'l-Kalâid* adlı eseri ile İbnü's-Şecerî'nin (ö. 542/1148) daha ziyade Arap dili ve edebiyatıyla ilgili çeşitli konuları içeren *el-Emâlî*'si Zerkeşî'nin en fazla atıfta bulunduğu eserlerdir.⁷⁷ Bu ikisinin dışında Sa'leb,⁷⁸ İbnü'l-Hâcib,⁷⁹ Süheyfî,⁸⁰ İbnü's-Sîd Batalyevsî (ö. 521/1127)⁸¹ ve İzz b. Abdisselâm'ın⁸² aynı tür eserlerine de yer başvurulmuştur.

Zerkeşî ayrıca Ebû Ubeyde (ö. 209/824),⁸³ Ahfeş (ö. 215/830),⁸⁴ Asmaî (ö. 216/831),⁸⁵ Ebû Bekr'İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940),⁸⁶ İbnü's-Serrâc (ö. 316/929),⁸⁷ Ezherî (ö. 370/981),⁸⁸ Cevherî (ö. 393/1003),⁸⁹ Sekkâkî (ö. 425/1033),⁹⁰ Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078),⁹¹ İbn Tarâve (528/1134),⁹² Ziyâuddîn İbnü'l-Esîr

⁷⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 304; III. 210, 212, 386, 430; IV. 45, 137. Zerkeşî'nin bu iki müellife ilişkin tüm atıfları için ayrıca bkz. II. 376; III. 161, 196, 204, 210, 212, 303, 312, 319, 340, 363, 386, 430; IV. 45, 125, 137, 218, 225, 226, 246, 252, 357, 359, 379.

⁷⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 392.

⁷⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. I. 356; II. 35, 409, 436; III. 261.

⁸⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, III. 21, 246.

⁸¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 246.

⁸² Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 463; III. 56.

⁸³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 287, 295; II. 169, 267, 268, 278, 341; III. 124, 360, 364, 389; IV. 286, 288, 356.

⁸⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 38; II. 316, 372, 434, 436, 437, 439, 455.

⁸⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 295, 322, 325; II. 256; III. 124, 399, 400; IV. 444.

⁸⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 209, 218, 260, 291, 294, 342, 355; II. 28, 147, 212, 241, 505; III. 52, 127, 259; IV. 24, 31, 234, 288, 343, 344.

⁸⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 377; III. 209.

⁸⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 218, 292, 298; II. 481; III. 374.

⁸⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 277, 292; II. 286, 417; III. 36.

⁹⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 70, 311; II. 100, 284, 313, 315, 336, 400, 425, 463; III. 163, 177, 182, 233, 235, 307, 315, 325, 349, 396, 419, 424, 428, 438, 441; IV. 42, 91, 142, 153, 251.

⁹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 310, 335, 342, 378, 405, 413, 508; III. 105, 169, 193; IV. 51, 239.

⁹² Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 326, 349; III. 116; IV. 103, 128, 416.

(ö. 637/1239),⁹³ İbn Yaîş (ö. 643/1245), İbn Usfûr (ö. 669/1270),⁹⁴ Hâzîm (ö. 684/1285),⁹⁵ Hafacî (ö. 466/1073),⁹⁶ İbnü'z-Zübeyr (ö. 708/1308),⁹⁷ İbn Harûf (ö. 609/1212),⁹⁸ İbnü'l-Haşşâb (ö. 567/1172),⁹⁹ İbnü'l-Habbâz (ö. 639/1212),¹⁰⁰ İbn Hâleveyh (ö. 370/980),¹⁰¹ İbnü'n-Nehhâs (ö. 698/1299),¹⁰² İbn Sîde (ö. 458/1066),¹⁰³ İbn Bâbeşâz (ö. 469/1077),¹⁰⁴ İbn Berrî (ö. 582/1187)¹⁰⁵ ve Harîrî (ö. 516/1122)¹⁰⁶ gibi çok sayıda nahiv, lugat ve belâgat aliminin eserlerinden de istifade etmiştir.

C. Ulûmü'l-Kur'ân Kaynakları

Zerkeşî'nin Ulûmü'l-Kur'an literatürüne ait eserler arasında en fazla istifade ettiği kaynakların başında Kufe dil mektebinin öncüsü Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*'ı ile Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuh* adlı eseri gelmektedir. Bu iki eserden özellikle Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ı farklı bir eser türü olarak görülebilir. Ancak ilk dönemlerde "Meâni'l-Kur'ân" ve "İ'râbu'l-Kur'ân" tabirlerinin aynı manâda kullanılmış olması dikkate alındığında söz konusu eserin aslında İ'râbü'l-Kur'ân türü bir eser oldu-

⁹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, III. 117, 222, 232, 235, 343.

⁹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 319; II. 318, 357, 386, 392, 397, 408, 444, 458; III. 71, 84, 116, 158, 289, 383, 384; IV. 202, 234, 282, 306, 377, 383.

⁹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 59, 60, 311, 491; II. 408; III. 71, 105, 288, 314, 407.

⁹⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 57, 487; II. 305; III. 325, 454.

⁹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 35, 112, 258; II. 449; III. 334; IV. 151, 203, 422.

⁹⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 397; III. 173; IV. 103, 151.

⁹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 70, 305; II. 488; IV. 87, 282, 388.

¹⁰⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 433; III. 72, 169, 170, 375; IV. 307, 370.

¹⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 245; III. 189, 353; IV. 347, 439.

¹⁰² Zerkeşî, *el-Burhân*, IV.254.

¹⁰³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 64, 292; II. 351, 476; III. 313, 341.

¹⁰⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 448; IV. 13, 88, 282, 283.

¹⁰⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, IV. 126, 266, 278, 351.

¹⁰⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 70, 484; II. 236, 436, 512; IV. 24, 351.

ğu anlaşılır. Kaldı ki, bazı kaynaklarda Ferrâ'nın bu eserinin asıl adının *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'an ve'l-Meânî* olduğu belirtilmiştir.

Zerkeşî'nin bu alandaki bir diğer önemli kaynağı da Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (ö. 338/950) sonraki dönemlerde pek çok müfessire kaynak teşkil eden *İ'râbü'l-Kur'an*'ıdır.¹⁰⁷ Zerkeşî çokça istifade ettiği bu üç temel eserin dışında Ebü'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219),¹⁰⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve İbn Fûrek (ö. 406/1015) gibi alimlerin de alanla ilgili muhtelif eserlerinden faydalanmış gözükmektedir.

Zerkeşî'nin Ulûmü'l-Kur'an kaynakları arasında Kur'an'ın i'câziyla ilgili eserler önemli bir yer tutmakta ve bu tür eserlerin başında da ünlü Eş'arî kelâmcısı Ebû Bekr el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) *İ'câzü'l-Kur'an* adlı eseri gelmektedir.¹⁰⁹ Nitekim Zerkeşî, eserinin ilgili bölümü ile fâsıla ve seci gibi konularda bu eserden ziyadesiyle istifade etmiştir. Hususen Kur'an'da seci bulunmadığına ilişkin görüşlerin hemen hepsini Bâkılânî'nin mezkur eserinden aktarmıştır.

Zerkeşî'nin bu alanla ilgili diğer iki önemli kaynağı da Mu'tezilî müfessir ve dil alimi Ebü'l-Hasen er-Rummânî'nin *en-Nüket fî İ'câzi'l-Kur'an*'ı ile Ebû Süleymân el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Risâletü Beyânî İ'câzi'l-Kur'an*'ıdır.¹¹⁰ Bütün bunların dışında müellif, İbnü'z-Zemlekânî'nin (ö. 727/1327) *el-Burhânü'l-Kâşif 'an İ'câzi'l-Kur'an*'ı,¹¹¹ Fahreddîn er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-İ'câz fî Dirâyeti'l-İcâz*'ı,¹¹² Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-İ'câz*'ı,¹¹³ İbn Atıyye'nin *el-*

¹⁰⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 258, 339, 343, 344, 350, 448; II. 28, 29, 159, 140, 214, 286, 325, 340, 341, 349, 386, 401, 463; III. 12, 85, 204; IV. 102, 103, 125, 180, 186, 196, 226, 254, 255, 258, 262, 275, 313, 325, 363, 368, 376, 410, 420, 422, 424, 437, 443.

¹⁰⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 63, 301, 317, 339, 376; II. 198, 289, 325, 365, 395, 416, 446; III. 174, 185, 350, 366; IV. 111, 115, 117, 183, 185, 192, 212, 247, 248, 352, 440.

¹⁰⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 23, 49, 53, 54, 167, 213, 216, 217, 223, 256, 257, 259, 260, 287, 311, 438, 469, 483; II. 51, 90, 94, 98, 99, 108, 111, 116, 117, 121, 127, 128.

¹¹⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 245, 246, 294; II. 46, 90, 100, 101, 106, 505.

¹¹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 39; II. 58, 95, 101, 421; III. 168, 199, 387, 426, 454; IV. 49, 72.

¹¹² Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 378, 408.

¹¹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 31, 405, 413.

Muharrerü'l-Vecîz adlı tefsirinin mukaddimesi ile “Şeyzele” diye tanınan Şâfiî fakihî Ebü'l-Meâlî Azîzî'nin (ö. 494/1100) *el-Burhân fî Müşkilâti'l-Kur'ân*'i¹¹⁴ gibi çok sayıda eseri de yer yer zikretmiştir.

Zerkeşî ayrıca “Fezâilü'l-Kur'ân” literatüründen Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân ve Meâlimuh*;¹¹⁵ “Garîbü'l-Kur'ân” literatüründen Râğîb el-İsfahânî'nin *Müfredât*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Garîbü'l-Kur'ân*, İbn Uzeyz'in (ö. 330/941) *Garîbu'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyd el-Herevî'nin (ö. 501/1011) *Kitâbü'l-Ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs (Garîbeyi'l-Kur'ân ve's-Sünne)*; “Ahkâmu'l-Kur'ân” literatüründen Ebû Bekr el-Cessâs (ö. 370/980), İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ve diğer bazı alimlerin “Ahkâmu'l-Kur'ân” ortak isimli eserleri; “Mübhemâtü'l-Kur'ân” literatüründen ise Ebü'l-Kâsım es-Süheylî'nin (ö. 581/1185) *et-Ta'rîf ve'l-A'lâm fîmâ Übhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâ ve'l-A'lâm* adlı eserini kullanmıştır.¹¹⁶

D. Kur'an ve Kıraat Tarihi Kaynakları

Zerkeşî'nin Kur'an tarihiyle ilgili kaynaklarının başında Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Kur'an'ın cem'i ve tertibiyle ilgili bölümünde kayıtlı olan rivayetler gelmektedir. Müellifin bu konuyla ikinci temel kaynağı ise Bâkılânî'nin *el-İntisâr li Sıhhati Nakli'l-Kur'ân ve'r-Red 'alâ men Nehalehu'l-Fesâd bi'z-Ziyâde ev Noksân* adlı eseridir.¹¹⁷ Bu eserin yazılış amacı, isminden de anlaşılacağı üzere, mevcut Kur'an metninin fazlalık veya noksanlık gibi bir tahrife

¹¹⁴ Zerkeşî'nin İ'câzü'l-Kur'ân literatürü arasında zikrettiği bu esere atıfları için bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 38, 90, 151, 341; III. 357.

¹¹⁵ Zerkeşî bu eseri daha ziyade Kur'an tarihi ve Kur'an'ın bölümlenmesi gibi konularda kullanmıştır. Bkz. I. 25, 212, 217, 242, 244, 248, 283, 289, 290, 291, 336, 355, 380, 432, 444, 456, 462, 469, 479, 483; II. 28, 81, 151, 300, 504; III. 280, 313, IV. 184, 421.

¹¹⁶ Zerkeşî, Süheylî'nin *er-Ravzu'l-Unuf* ve *Netâicü'l-Fikr* gibi eserlerini de kullanmıştır. Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 155, 167, 170; II. 85, 87, 88, 180, 235, 285, 287, 306, 323, 446, 505, 506; III. 119, 210, 240, 246, 265, 368, IV. 7, 13, 21, 62, 154, 254, 255, 262, 279, 319, 320, 323, 398, 400.

¹¹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 191, 207, 208, 210, 235, 242; II. 39, 126.

maruz kalmadığını, aksine Allah tarafından vahyedildiği şekliyle nakledilip sonraki nesillere ulaştığını ortaya koymaktır.¹¹⁸

el-Burhân'ın kıraat bahsiyle ilgili kaynaklarına gelince, müellif bu konuda da çok sayıda eserden istifade etmiştir. Yedi Harf (Ahruf-i Seb'a) meselesiyle ilgili rivayetlerde öncelikle Buhârî ve Müslim ile Beyhakî'nin muhtelif eserlerinden nakillerde bulunan Zerkeşî,¹¹⁹ kıraatle ilgili muhtelif konuların izahında İbn Kuteybe, Taberî, Bâkullânî, İbn Atıyye, Mâverdî, İbnü'l-Arabî ve Kurtubî gibi çok sayıda müfessirin görüşlerine de yer vermiştir.

Zerkeşî kıraatle ilgili muhtelif meselelerin izahında genellikle Endülüslü kıraat alimi Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) muhtelif eserlerindeki bilgileri aktarmıştır. İtikatta Eş'arî, fıkıhta Şâfi'î mezhebine mensup olan Dânî, gerek kendi zamanına kadar telif edilmiş eserlerde bulunan, gerekse şifâhî olarak kendisine ulaşan bilgileri ilmî bir süzgeçten geçirmek suretiyle eserlerinde toplamış ve böylelikle günümüze kadar ulaşmayan birçok eserdeki bilgiler için güvenilir bir kaynak olmuştur. Zerkeşî, Dânî'nin daha ziyade *et-Teysîr fî'l-Kıraâtî's-Seb'* ile *el-Muknî' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhifi Ehli'l-Emsâr* adlı eserlerinden istifade etmiştir.¹²⁰

Müellifin yedi kıraatle ilgili başlık altında sıkça ismini telaffuz ettiği bir diğer alim, Endülüslü muhaddis, münekkit, edip ve tarihçi İbn Abdilber en-Nemerî'dir (ö. 463/1071). Zerkeşî, İbn Abdilber'in sadece bir yerde *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânid* adlı eserini -ki bu eser İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* adlı eseri üzerine yapılan bir şerh çalışması olup eserde Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetiyle doğrudan Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadisler esas alınmıştır- tasrih etmiş,¹²¹ bunun dışında herhangi bir eser ismi zikretmemiştir.

¹¹⁸ Eser ilk olarak Muhammed Zağlul Selâm'ın tahkikiyle basılmış (İskenderiye 1971), daha sonra ise Fuad Sezgin tarafından tıpkıbasımı yapılmıştır (Frankfurt 1407/1986). Ayrıca, Ebû Abdullah es-Sayrafî *Nüketü'l-İntisâr* adıyla eseri ihtisar etmiştir.

¹¹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 209, 217, 218,

¹²⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 240, 318, 319, 323, 324, 379, 385, 386.

¹²¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 284.

Ancak atıfların çokluğu, İbn Abdilberr'in *el-Medhal fi'l-Kıraât, el-İktifâ' fi Kirâati Nâfi'* ve *Ebû Amr b. el-Alâ' bi-Tevcîhi Ma'htelefâ bih, et-Tecvîd ve'l-Medhal ilâ İlmi'l-Kur'ân bi't-Tahdîd ve el-Beyân 'an Tilâveti'l-Kur'ân* gibi muhtelif eserlerinden de faydalanıldığını düşündürmektedir.¹²²

Zerkeşî ayrıca kıraat konusunda uzman olan Ebû Bekr İbn Mücâhid (ö. 324/936),¹²³ İbn Hâlâveyh (ö. 370/980),¹²⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045),¹²⁵ Ebû Muhammed eş-Şâtıbî (ö. 590/1194), Ebü'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219),¹²⁶ Sehâvî (ö. 643/1245),¹²⁷ Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267),¹²⁸ Muvaffakuddîn el-Kevâşî (ö. 680/1281) ve Ca'berî (ö. 732/1332)¹²⁹ gibi alimlerin eserlerinden de faydalanmıştır.

E. Diğer Kaynakları

Zerkeşî *el-Burhân*'da hadisten kelâma, fıkıh ve usûl-i fıkıhtan tasavvufa, felsefeden İslam tarihine kadar hemen her alanla ilgili pek çok kaynağın ismini zikretmiştir. *el-Burhân*'ın hadis ve rivayet kaynakları arasında özellikle *Kütüb-i Sitte* ile Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/839), Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826), Beyhakî (ö. 458/1066), Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014) ve Nevevî (ö. 676/1277) gibi muhaddislerin eserleri önemli bir yer tutmaktadır.

Öte yandan *el-Burhân*'da çok çeşitli usûl-i fıkıh kitabına da göndermede bulunulmuştur. Bunlar arasında Hanefî usulcülerden Ebû Bekr el-Cessâs (ö.

¹²² Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 213, 214, 216, 219, 220-223, 333, 384, 445, 447.

¹²³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 327, 329, 330, 338, 343.

¹²⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 245; III. 189, 353; IV. 347, 439.

¹²⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 190, 256, 324, 329, 331, 339, 371; II. 3, 28, 29, 92, 159, 210, 244; III. 339; IV. 24, 246.

¹²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 63, 301, 317, 339, 376; II. 198, 289, 325, 365, 395, 416, 446; III. 174, 185, 350, 366; IV. 111, 115, 117, 183, 185, 192, 212, 247, 248, 352, 440.

¹²⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I.112, 281; II. 453.

¹²⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 180, 212, 223, 230, 242, 281, 319, 331, 332, 333, 340.

¹²⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 53, 98, 264, 266.

370/980),¹³⁰ Pezdevî (ö. 482/1089) ve Abdülazîz Buhârî'nin (ö. 730/1330) eserleri birkaç kez zikredilmiş olmakla birlikte, İmam eş-Şâfiî'nin (ö. 204/819) *er-Risâle*'si, Bâküllânî'nin (ö. 403/1013) *et-Takrîb*'i,¹³¹ İbn Berhân'ın (ö. 518/1124) muhtemelen *el-Vecîz*'i ile İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân*'ına müellifin Şâfiî'î olması sebebiyle- doğâl olarak daha fazla atıf yapılmıştır.¹³²

Netice itibariyle *el-Burhân*'da, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-Müfred*'inden¹³³ Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *İlcâmü'l-Avâm*'ına,¹³⁴ Âmidî'nin (ö. 631/1233) *Ebkârü'l-Efkâr*'ından¹³⁵ İbn Ebi'l-Hadîd'in (ö. 656/1258) *el-Felekü'd-Dâir*'ine,¹³⁶ Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Bustânü'l-Ârifîn*'inden¹³⁷ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Eğânî*'sine,¹³⁸ İbn Salâh'ın (ö. 643/1245) *Fetâvâ*'sından¹³⁹ Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Ezkâr*'ına,¹⁴⁰ Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) *el-Besâir ve'z-Zehâir*'inden¹⁴¹ Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Fehmü's-Sünen*'ine¹⁴² kadar binbir çeşit eserin zikredilmiş olması, müellif Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı telif ederken ne kadar geniş bir literatür taradığını anlamaya kafidir.

¹³⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 3, 40, 226; IV. 127.

¹³¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 287; II. 51, 128.

¹³² Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 79, 457; III. 280; IV. 229, 310.

¹³³ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 33.

¹³⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 79.

¹³⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, IV. 131.

¹³⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, III. 237.

¹³⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 326, 457, 471.

¹³⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 201.

¹³⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, II. 170.

¹⁴⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 460.

¹⁴¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 306, IV. 338, 390.

¹⁴² Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 238.

Sonuç

Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı klasik *Ulûmü'l-Kur'an* literatürünün en önemli eserlerinden biri ve belki de birincisidir. Bu haysiyetle, telif edildiği günden bugüne kadar Suyûtî başta olmak üzere birçok alime me'haz teşkil etmiş ve hâlen de *Ulûmü'l-Kur'an* üzerine yapılan çalışmalarda en temel başvuru kaynağı olma vasfını muhafaza etmektedir.

Zerkeşî bu eserini oluştururken gerek kendi döneminden önceki zamanlarda gerekse yaşadığı zaman zarfında telif edilmiş yüzlerce kaynaktan yararlanmıştı. Müellifin faydalandığı kaynakların başında Mu'tezilî müfessir Zemaşerî'nin *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil* adlı tefsiri gelmektedir. Nitekim, *el-Burhân*'ın özellikle Kur'an'daki çeşitli harf ve edatların anlam ve işlevlerine ilişkin nahvî-edebî izahların yer aldığı son iki cildindeki bilgilerin pek çoğu Zemaşerî'den aktarılmıştır. Zerkeşî, yaşadığı dönemde mevcut olan hemen her tefsire atıfta bulunmuş olmakla birlikte, Zemaşerî'nin *el-Keşşâf* 'ından sonra özellikle İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz*'i, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Bahru'l-Muhîr*'i, İzzeddîn b. Abdisselâm'ın *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i ve sair eserleri, Râğîb el-İsfahânî'nin *Câmiu't-Tefsîr*'i, Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb*'ı ve Vâhidî'nin *el-Basîr*'i, diğer tefsirlere nisbetle daha fazla zikre değer bulunmuştur.

Zerkeşî'nin Arap diliyle ilgili en temel kaynağı ise Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ıdır. Bu eserin dışında Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cinnî, İbn Mâlik et-Tâî, İbn Fâris, İbnü'l-Hâcib ve Müberred gibi dilcilerin muhtelif kitapları da Zerkeşî'nin önemli dil kaynakları arasında yer almaktadır. Bütün bunların dışında Zerkeşî pek çoğu Endülüs muhitinde yetişmiş birçok dil ve belâgat aliminden de istifade etmiştir.

Zerkeşî eserinde erken dönem Ulûmü'l-Kur'ân literatürüne ait eserlerden de epeyce faydalanmıştır. Mesela *İ'râbü'l-Kur'ân* türü eserlerden Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ı, Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân* ve *İ'râbu* ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *İ'râbu'l-Kur'ân*'ı, müellifin sıkça atıfta bulunduğu eserler arasında yer almaktadır.

Müellif, *İ'câzü'l-Kur'ân* ve buna bağlı olarak Kur'an'da fâsıla ve seci gibi kônularda özellikle Bâkullâni'nin eserlerinden istifade etmiştir. Kur'an tarihine

ilişkin rivayet malzemesini ise daha ziyade Buhârî'nin *es-Sahîh*'inin ilgili bölümlerinden nakletmiş ve bu rivayetlerin tahlilinde de Bâkîllânî ve İbn Abdilberî'nin konuyla ilgili eserlerinden istifade etmiştir. Kıraat konusunda genellikle Endülüs muhitinde yetişmiş alimlerin eserlerini kullanmayı tercih eden Zerkeşî, bu alanla ilgili bilgileri çoğunlukla Ebû Amr Osman b. Dâni'nin muhtelif eserlerinden nakletmiştir.

Fıkıhta Şâfi'î mezhebine mensup olan Zerkeşî, usûl-i fıkıhla ilişkisini kurduğu konularda, doğal olarak, kendi mezhebinin görüşlerini tercihe şayan bulmuş; kelâmî konularda ise Cüveynî'nin *eş-Şâmil*'i, Gazâlî'nin *İlcâmü'l-Avâm*'ı, Hafîmî'nin (ö. 403/1012) *el-Minhâc*'ı, Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr*'ı gibi Eş'arî kelâmcıların eserlerini referans göstermiştir. Mâlikî mezhebine mensup olan birçok alime de atıfta bulunan Zerkeşî bu bağlamda genellikle Endülüs ulemasından istifade etmiş, ayrıca İzzeddîn b. Abdisselâm ve Ebû Hayyân gibi bazı alimleri "şeyh" veya "üstâz" lakabıyla anmıştır. Buna karşılık Hanefî-Mâturidî çizgisini temsil eden alimlerin görüşlerine sadece kıyas kabilinden, dolayısıyla nadiren yer vermiştir.

Zerkeşî eserinde yer verdiği konuları işlerken öncelikle o konuda daha önce yazılmış esere kısaca atıfta bulunduktan sonra sadede gelmiştir. Konuların işlenişinde kendi görüşünü belirtmekten ziyade başkalarına ait görüşleri aktarmayı tercih eden Zerkeşî, mesela İ'câzü'l-Kur'ân konusunda Rummânî, Zemlekânî ve Hattâbî gibi alimlerin eserlerine de yer yer göndermede bulunmuş olmakla birlikte, bu konunun içeriğini büyük ölçüde Bâkîllânî'nin ilgili eserinden blok hâlinde iktibas ettiği bilgilerle oluşturmuştur. Başka bir ifadeyle, Zerkeşî özellikle Ulûmu'l-Kur'ân'la ilgili bahislerde kendi görüşünü belirtmekten ziyade, görüş ve düşüncelerini beğendiği bir veya birkaç alimi konuşturmayı tercih etmiştir. Kuşkusuz, müellif de yer yer kendi görüşünü belirtmiştir; ancak eserin bütünü incelendiğinde müellifin esere katkısının, başkalarından yapılan nakillere nisbetle çok fazla bir yekun tutmadığı sonucuna varılmaktadır.

Sonuç itibariyle, Zerkeşi'nin *el-Burhân*'ı özgün bir eser olmaktan ziyade kalite düzeyi oldukça yüksek bir derlemedir. Eserin bu yöndeki kalite düzeyini yükselten hususiyet, müellifin istifade ettiği kaynakları çoğu zaman tasrih etmiş olması, belki tek özgün tarafı da günümüze kadar ulaşmayan bazı eserlerdeki önemli bilgilerin ibka ve ihya edilmesine vesile olmasıdır.